

16. Улуг Туркистон. 1917. 8 декабрь.

17. Кокандская автономия // Красная летопись Туркестана 1923. № 1-2. С. 85-87.

This article considers important problems of pan-turkism and pan-Islamism through the point of view of national policy in USSR in 20-30 years XX cent.

А.С. Қабылова

ЖҮСІП БАЛАСАҒҰННЫҢ «ҚҰТТЫ БІЛІК» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ САЯСИ МӘСЕЛЕЛЕР

Бүгінгі таңда әлеуметтік жұмылу мен адал билік жүргізу тапсырмасын жүзеге асыру барысында біз мемлекетіміздің мың жылдық тарихына үңіліп, көмек сұрауға құқылымыз. Біздің тарихымыздың өзі мемлекет пен оны басқару туралы құнды да жүйелі ілімнің негізін қалап бір арнада топтастыра білді. Осындай мыңдаған ғасырлық тарихы бар көшпенділер өркениеті мемлекетшіл керемет кемеңгер тұлғаларды өмірге әкелген. Солардың қатарында адал да шынайы билік жүргізуді көксеген Жүсіп Баласағұнның қалдырған мұрасы бүгінгі күні де өз қасиетін жоймай отыр. Әділ билік тұрғысындағы ойшыл идеяларына жүгіне отырып, әрине ортағасырлық қоғамдық-саяси институттарды бүгінгі мемлекеттілік принциптерімен салыстыруға болмайтынын ойдан шығармаған абзал. Десек те мемлекетті басқару мәселесіне келгенде ортағасырлық Орта Азиядағы мемлекеттанулық ой-сананың даму барысын зерттей отырып, оның бүгінгі ғұмырмен тарихи тамырластығына барлау жасар болсақ ұлағатты ұғым иесі Жүсіп Баласағұнның философиялық жүйесі көп көмегін тигізеді. Ойшыл еңбегі сол ғасырлардың талассыз саяси бестселлеріне айналды: еуразия ойкуменіндегі халықтар мен мемлекеттердің әлеуметтік, этикалық, теологиялық, әлеуметтік психологиялық мәселелерін қамтитын құрылымдық жүйені яғни бүгінгі тілмен айтқанда менеджмент теориясын алға тартады. XX ғасырдың белгілі түріктанушысы С.Н.Иванованың пікірінше Ж.Баласағұнның *Құтты билік* шығармасы адамзат қоғамының дамуы, мемлекет пен тәртіп нормалары туралы сөз қозғайтын бірегей туынды. Отырықшы түрік мемлекетінің моральды-этикалық мінез-құлық идеалын өмірмен байланыс-

тыра отырып керемет тұжырымдама жасалады. Бұл этикалық шығарманың тілі көркем, поэтикалық формада жазылған өмір мен іргелі ғылымның құпияларына терең үңілесіз. Трактатты оқи отырып, ойшылдың философиялық көзқарасының мәні неде деген сұрақ туындайды. Шыңғыс Айтматов былай деп жазады: «Құтты билікті орыс тілінде «Благодатное знание», қытай тілінде «Қоғамдық тәртіптер жинағы», парсы тілінде «Шахтар кітабы», тұран тілінде «Билеушілерге өсиет» деген атпен танымал. Түркі тілдес халықтар үшін кітаптың маңыздылығы славян халықтарындағы «Слово о полке Игореве» шығармасының маңыздылығымен парапар». Ал қазақ тілінде бұл шығарма Құт білімі деп естіледі, яғни екі сөзден Құт – «игілік», «бақыт» және білім – «білім» сөздерінің бірігіп, В.В.Бартольдтың айтуынша «Бақыт сыйлайтын білім», ал С.Е.Малов «Бақытқа жеткізетін билік» деген мәнді иелендіреді. Осы еңбегі үшін ақын-философ – Ұлық Хас Қажыб атағына ие болған, қазіргі жаңашыл ұғыммен мемлекет әкімшілігінің жетекшісі деп түсіну керек. Осы мәселе төңірегінде біздің ғалымдарымыз әлі де терең зерттеулер жасауы керек. Жалпы еңбек А.Егеубаевтың аудармасымен Қазақстан ғалымдарының көзайымына айналғаны хақ. Дегенмен істің аяқталмаған тұстарын тереңдете беру өте-мөте қажет.

Ж.Баласағұнның атақты кітабында негізгі төрт принцип - Әділдік, Дәулет, Ақыл, Қанағат мәселесі айқын байқалып тұрады. Оның ойынша әділдік билеуші Күнтолды бейнесі арқылы суреттеліп қатты да дұрыс құрылған заңдарға негізделген. Бұл шығармада негізгі кейіпкердің аты түркілердің дәстүріндегі аспан денелерімен байланыстыра отыры-

лып қойылған. Мысалы Күнтолды біріккен сөз, яғни күннен жаралған деген ұғымға жақын. Екінші кейіпкер де сол сияқты Айтолды есімімен берілген. Ол – везир, яғни бүгінгі тілмен премьер-министр деуге болады. Айтолды есімін жалпақ тілмен толысқан ай деп түсінуге болады. Қазіргі жаңа қазақтардан «Толғанай», «Айкүнім», «Күнту» деген керемет әдемі қыздардың атын естіп қаламыз. Алайда осындай сабақтастық байланысты тек есімдерден ғана емес бір ғана идеология ұстанған жабық қоғамдағы ортағасырлық дәстүрдің ритуалды элементтерден де іздеген дұрыс болар еді. Қаған мен уәзір туралы А.Егеубаев былай дейді:

Күнтуды мен Айтолды.

Бірі – қаған, бірі – уәзір.

Бірі - Әділет, бірі – Дәулет.

Әділет пен Дәулеттің жарсатығы қандай құтты /1, 157/.

Тағы бір зер салатын мәселе ойшылдың білім мен тіл мәселесіне ерекше назар аударуы. Бұл мәселелер жаңашыл Қазақстанның да күн тәртібіндегі өзекті саясат. Елбасымыздың өзі бүгінгі күні білім алудың жан-жақты жобасын ұсынып, талмай ізденіс үстінде жүр. Жүсіп Баласағұнның өзі «бұл кітіп – замана сыйы, түсінген адамға білім мұхитын табыстайды» деген. Тереңірек оқысаңыз жеті ғаламшар мен он екі жұлдыздың терең сипаттамасына үңілесіз. Ал бұл мәселелер бүгінгі таңда қалайша мәнін жоймақ. Н.Амрекулов сынды ғалымдарымыздың өзі осы Ж.Баласағұнның ізбасары екендігін *Арманжер – адамзат арманы* сияқты туындыларымен дәлелдеп отырған жоқ па? Баласағұндық ойшыл «адамның адамдығы – білімде дей отырып, ғылым – игілік, таным – ұлылық» дейді:

Құдай кімге ақыл, ой,білім-берсе,
Мың сан ізгілікке қол созады.

Білімді биік, ақылды ұлық деп есепте.

Бұл екеуі [алланың]таңдаулы құлдарын
[асқар) биікке шығарады.

Бұл сөзге айғақ мынадай сөз келіп
жетті.

Сол сөзді тыңда. Менің сөзімнен
артығырақ.

Ақыл қайда болса, ұлықтық [сонда]

болады.

Білім кімде болса, [абырой-атағы]
жоғарылайды.

Ақылды ұғады, білімді біледі.
Білімді, ұғымды тілегіне жетеді.

«Арабтар мен тәжіктердің кітаптары өте көп. Біздің тіліміз енді жарыққа шықты» деуіне қарағанда оның дамуына барынша күш салған. Бұл турасында А.Егеубаев былай деп жазады «Қаншама кең таралса да, қолданылу аясы иран парсы, Еуропа, қиыр Қытай шекараларынан асып кетсе де түркі тілі ешқашан мемлекеттік тіл бола алған емес деген пікір /В.В.Бартольд/ бізге дейін ғылымда қалыптасқан ұғым. Бұл көзқарастың бұрыстығын ХІ ғ. жазған дастанында Жүсіп Хас Қажыб Баласағұн сөзі растайды. Жүсіп ғұлама «хақан тілі», «хан тілі», «түрк тілі» деген ұғымдарды бір мағынада қолданады... Ерте Орта ғасырдағы түрк жұртының елдік тілі, Қарахандар империясының мемлекеттік тілі, әрине түрк тілі. Басқалай болуы мүмкінбе?! Сол дәуірден бізге жеткен жазба мұралардың түрк тілінде жазылуы да соның айғағы. Яғни, түрк тілі ықылым замандардан мемлекеттік тіл болған. Қашан да. Сөз жоқ, жазу тарихына, әліпби сипатына, жазу сызудың даму кезеңдеріне орай әртүрлі сипатта, әртүрлі деңгейде қолданылды. Бірақ, түрк әлемінің тарихының ұзына бойында елдік тіл мәртебесін жоғалтпағаны хақ» /1, 310-311/.

Жүсіп Баласағұнның қоғам туралы ілімінің орталық тақырыбы әділдік, бақыт, күй талғамайтын көнбістік. Әділетті заңы бар қоғам ғана тұрақты болады. Ол заңдарға билеушіден бастап, оның қол астындағылардың барлығы бағыну қажет. Осы тұста айтарымыз демократиялық мемлекет құрамыз деп бос даурықпай, бабамыз көрсеткен адал жолға әуестеніп, өз заңдылығымызды реттестіргеніміз дұрыс болар еді. Жүсіп мемлекеттегі билеушіге және қоғам мүшелеріне ерекше мән береді: «Әділеттің ділі мен тілі бір, білсең. Тысы – ішіне, іші тысқа жарасып туған жан әділет, шындық жолынан адасар ма! Жүрегін Әділдікке толтырған кісі, кісі көрсе қымсынбай тік жүреді... Әділдіктің тағы бір аты кісілік! Әділдік те құт, құттың

кұрығы – кішілік. Адамдық адамнан қымбат! Жер бетінде адамдар көп, адамдық аз. Аз нәрсе аз, Айтолды! Кісі сирек емес, кісілік сирек. Кісіліктің төрінде әділдік отыр.

- Әділдіктің жақсы-жаманы, үлкен-кішісі бола ма? Ағайын, бауыры бар ма?

- Әділдіктің әкесі кішілік. Кісілік, Айтолды, кісісіне қарай бітеді. Кісінің кісілігі ісі мен ділінен шығады. Пейіл деген ағасы, мейір деген інісі бар. Адам деген атасы бар. Атаның жолы кең, даңғыл жол, ағаның жолы бірде кең, бірде тар, бірде көл, бірде шөл, інінің жолы бірде бар, бірде жоқ...

- Жауы бар ма?

- Әділдікке бәрі жау. Жауының зоры – мұнафиқтар. Әділдіктің кейпіне кіріп адастыратындар. Бірі түлкі сұрықты, бірі қорқау сұрықты, бірі барыс, енді бірі доңыз айбатты. Әділдіктің кейпін бұзатын да солар...» /1/.

Құтты білік этико-дидактикалық шығарма, адам ғұмырының негізгі мақсаты даналыққа қол жеткізу дегенді түсіндіреді. Билеушінің ақылы мен даналығын айқындай отырып, қол астындағыларына қайырымды болуын тілейді. Осыған орай бүгінгі мемлекетіміздегі қайырымды басқарудың қажеттілігі де сол ойшыл принциптерімен төркіндес. «Бетеге кетіп бел қалады, бектер кетіп ел қалады дегенге жүгінсек, дана Жүсіптің де айтпағы бектер келбеті еді, ал біздің министрлер, әкімдер, жетекшілер тізіміне ұсынысымыз *Құтты біліктен* сәл хабардар болса артығы болмас еді:

«Бек кісіге – керек ұят, ақыл, ар,
Зұлмат күш жоқ, ақыл-арды жапырар.

Ұяты бар адамдар пәк, момын да,

Ұятты іске тигізбейді қолын да!

Кімге тәңір берсе ұят, намысты,

Оған қоса бергені құт, даңқты!» /1, 179/

«Бек сақи. Бек ержүрек. Бек сындарлы сұлу. Бек түзу, Сақидың даңқы да, аты да тез тарайды. Сақи жанның жолдасы көп, Сақи ердің жауынгері көп. Жасағы көп бектің бағы үстем. Ел бегінің елге шапағаты тигенше ел бегі атанбас. Елге бектік құру үшін, елді қорғау керек, елді қорғау үшін жер қайысқан қол керек, қолды ұстауға мыңғырған мал, тасыған

тауар керек. Мәрт бектердің олжасы кемімейді, қыран құстардың ырзығы таусылмайды. Заңды түзетін, қолды ұстайтын, елді қорғайтын, жұртты байытатын бек. Бұл төртеуінің бірінсіз бектің қадірі болмас, бектіктің шаңырағы түзелмес. Бекке бес нәрсе сын. Ұшқалақтық, сараңдық, ашу, қырсық-сор, өтірік-өсек! Бұлардан алыс жүріп бой сақтамаған бек бектігінен айырылар. Бектігінен айрылған ер тексіз. Бек үш нәрсеге берік болса ғана бек. Оң қолымен қылыш ұстап жау қайырған бектің сол қолы мал таратып, сый-сияпат үлессін. Бектің тілі шырын, жүзі жылы болсын. Өзі қарулы, өзі сақи, өзі мейрімді, тілі бал жан бек болмағанда кім бек болсын?!» /1, 200/.

Аталмыш шығарманы оқи отырып, везирлерге /премьер министр/, қолбасшыларға /қорғаныс министрі/, ғалымдарға, қолөнершілерге, көпестерге т.б. берілген мінездемелерге тап боласыз. Өйткені қоғамның барлық мүшесінің қызметі маңызды. Барлығы бір біріне керек. Қоғамның дамуы үшін өміршең моральды этикалық негіз қажет. Адамдар оны бірігіп жасайды. Жүсіп қоғамның басшыларына назар аудара отырып, бектерге қатысты пікірлері көп: «Атасы бектің ұлы да бек, қаған. Бектікке асыл текті ержүрек, қайсар ер керек. Күшті, батыл епті, есті, жүзі жарқын, мәрт ерлер керек. Бекке қарап ел көгерер. Бегінің жүзі жарқын елдің де маңдайы ашық. Өтүкеннің (жер атауы) бір білікті бегі былай депті:

“Шыншыл, сара болу керек ел бегі,

Көңілі, тілі – түзу, дара зерделі!

Жұртқа сыйлы, көңілі – тоқ, көзі – тоқ,

Білімді, ойлы, пейілі кең, сөзі – шоқ...

Жасай алар ізгілік пен ірілік,

Заң, ұятты сақтай білер жүгініп!

Осындай бек – болар халық көсемі,

Ұрпағы өссе – тарайды ұрқы көшелі.

Бегі халқын білігімен бастайды,

Білім жоқ па – ақылы іске аспайды!» /1,

178/

Ал қолбасшыға байланысты *Құтты біліктің* арнаулы тараулары бар:

«Қолбасшылар болсын батыл, білекті,

Жауға салса жұлып жейтін жүректі!

Қолбасылар болсын қайсар, ірі, епті,

Жүрексіздер алсын содан жүректі!
 Жүректілер жүрексізді бастаса,
 Жүрексізге жүрек бітер басқаша!
 Біл, арыстан басшы болса иттерге,
 Арыстандай күркірер кеп иттер де!» /1,
 113/

Ойшылдың сол кезде қазына
 басшыларына айтқаны бүгінгі біздің
 финанс министріне қатысты секілді ой
 тудырады:

«Данышпан сараң туралы не дейді, тыңда:
 «Ей, сорлы, ей, мұңды, ей, түйілген
 жұдырық.

Сараңдықтан төмен [саналатын] басқа не
 бар?

Дүние жинайды. Жемейді. Дүниесі
 артында қалады» /2, 107/.

Алтынды жинай білдің. Жұмсай білмедің.
 Бұл алтын – бір жауың. Неге бермедің?

«Ей, жеуді білмейтін кісі. Дүниені
 жинапсың.

Анық жеуші осы [дүние]. Сен [оған]
 асыңды дайындай бер!» /2, 108/

«[Адам] байыса, көрмейсің бе, халықтың
 төбесінен қарайды.

Кедей болса, көңіліне Кішіпейілділік
 енеді» /2, 110/.

«Кімде-кім дүниеге көңіл байласа,
 Тіршілігі оған ауыр тауқымет әкеледі» /2,
 111/.

Баласағұндық ойшыл қоғамның барлық
 қабатының өкілдеріне назар аударып
 отырады. Емшілер, жұлдызнамашылар,
 ақындар, жер иелері, саудагерлер т.б.
 сияқты қоғам мүшелерімен қалай тіл
 табысу керек, соның жолын үйретеді,
 тәртіпке шақырады. «Ел ішінде асыл да
 бар ақық бар, жасық та бар барлағын.
 Ғалымдар мен даналар жүр ортасында.
 Білгір, көңілі сара, құлқы асыл жандар.
 Елдің жолын саралайтын да солар. Тура
 түзу жолды ұстанып, бағытты анықтайтын
 да, жарар-жарамасты парықтайтын да
 солар... Бұдан басқа, Оташылар бар, ең
 керекті кісілер. Білім-білігі алуан түрлі.
 Күллі дерт кеселдің дауасын оташылар
 білер. Шырын жаның қиналғанда джем
 беретін солар. Оташылармен отаса алмас
 бір топ афсыншылар (бақсы, балгер). Жын-
 перінің бетін қайтаратын күш сол бақсы,
 балгерлерде. Жұлдызнамашылардың білімі
 бөлек бір ілім. Күн, ай, жылдың сәтін

солар шығарады. Хандасаны жақсы
 білетін, місаятты (жер өлшеу) игерген
 солар. Көбейту, бөлу, бөлшек, тазиф
 (сандардың өсу қатары), тансиф (алу),
 мұқабалды (алгебра) солардан үйрен.
 Ұқлидистің (Евклид) қақпасын қаққандар.
 Шайырлар бар сөзден інжу терген... Ең
 қадірлі керекті бір әулет – диқандардың
 әулеті. Тарышыдан тірі жанның бәрі пайда
 көреді... Сатушы, саудагерлер көргені көп
 адамдар. Жер дүниені шарлап, шығыстан
 батысқа, батыстан шығысқа сабылып
 жатқан керуендер әлемнің асылын
 сапырып жүр. Түрк жұртының күллі малы,
 жылқысы малшылардың алдында... Етікші,
 темірші, қырманшы, садақшы, сыршы,
 зергер, оқшы, жебеші... Бәрі солардың
 қолынан келетін іс. Көп қауымның ісі де
 көп, түрі көп» /1. 244-248/. А.Н.Кононов
 былай дейді: «Бұл философиялық шығар-
 мада адам өмірінің мәні мен маңызы
 сипатталып, қоғамдағы адам міндеттері
 мен тәртіп нормалары анықталған». Осы
 тақлеттес пікірлер көп.

Әділетті әкім бейнесі – *Құтты білік*
 шығармасының негізгі нысандарының бірі.
 Сондықтан да «әділеттілік» ұғымы Жүсіп
 Баласағұнның әлеуметтік-этикалық ілімі-
 нің шексіз және ақиқат негізін құрайды.
 Ойшылдың басқа этикалық ұғымдары
 салыстырмалы субъективті сипатта. Себебі
 ойшыл ұғымындағы әділеттілік – барлық
 қайырымдылықтардың ішіндегі ең кемелі.
 Әділеттілік – қоғам дамуының қозғаушы
 күші. Әділеттілікке негізделген қоғам
 гүлденіп ғұмыр кешеді. Оның сәулесі
 қоғамды нұрға бөлейді. Бұл ұғымды
 ойшыл әлеуметтік тұрғыда қарастырады.
 Әділдікті әкімнен бастап қоғамның барлық
 мүшелері өзінің борышы деп білу керек.
 Осыған байланысты ойшыл биліктің жан-
 жақты түрлеріне үніліп ой қорытқан.
 Биліктің тирандық үлгісіне қарсы шыға
 отырып, зорлық-зомбылық сияқты
 жағымсыз іс-әрекеттерді сынға алады.
 Зиялы рационалистік этикадағы әділеттілік
 мемлекетті билеудегі алғашқы заңдылық
 дегенді ұстанады. «Бектің ісі, білгің келсе,
 тек бектердің еншісі, бектің қызметін,
 құлқын бір ғана бекке тең кісі ғана ұғады.
 Заң, саясат, салтты бектер түзеді. Елді
 бектер түзейді. Бектер анадан бектік үшін

туған. Ғұрпы солай. Алла кімді бекке лайықтаса, соған ақыл, жүрек, қанат бітіреді! Ақылсыз бекті көрдің бе? Жүрексіз бекті кім дейміз!? Қанатсыз бек бек пе?!» /1, 178/. «Бек ақылды болса, іске себі тимес пе? ... Бек деген елін, жерін құс ұясын баққандай бағар болар. Сақ тұрған бек, осалды әркез аударар, сақ бектердің жаулары бас сауғалар. Барлығы бектен. Ел бегі елдің кегін қумай өз кегін қуатыны бар. Елге жау тигендей бөріктіріп, өз жұртына жаудан бетер тиетіні бар. Күшпен, зұлымдықпен бек қаншаға барсын!? Күш, зорлыққа жұрт та шыдап қала алмас, ондай бектің бектігі ұзақ бара алмас. Ондайда айтқан аталы сөз тағы бар еді-ау. Бегі сұм боп. Қыздырмасын елді кек! «Күшпен ұзақ ұстай алмас елді бек!». Бәрі де бектен. Бегің суайт болып шықса қайтер едің?! Өтірікші опасыз ғой, құлқы опасыз, жұртына да опасыз!.. Бәрі де бек. Қолбасы да, елші де, қаған да, уәзірлер де бектерден. Бектікті білген ұтар, білмеген жұтар» /1, 181/. Жүсіп Баласағұнның осындай ойлары өте көрегендік танытады, Екінші Ұстаз әл-Фарабимен ұқсастығын айта отырып, әділетті әкім бейнесін сомдау кезіндегі рухани сабақтастық мәселесін айтқанымыз дұрыс болар еді. Әл-Фараби әкімге тән қылықтарды бөлшектеп, жігін айырып қойса, ұстазының ізімен жүре отырып Жүсіп те әкімге тән мінездемені өзінше жеке саралайды. «Бектің ойы таза, бойы жұғымды, өзі көрікті, сөзі дана болар. Айбатымен жауын жасқап, көркімен көзді жасқап, көркімен көзді жасқап тұрар асыл бектер. Бектің ойы терең, бойы орта болсын. Ұзын бойлы ойсыз сырық секілді. Тапалдардың өзі де, көркі де елге білінбес. Тапал шақар ежелден. Ұзын бойлы оқшау келер тегі елден. Олай болса, орта бойлы бек қадірлі, сыйымды келер. Асыл бектер шарап ішпеген, зинақорлық қызығына түспеген ежелден. Қара ішсе, мал-мүлкін салады, бек ішсе елдің шырқын алады. Қараның мінін бегі тексеріп, түзетеді, бектің мінін кім түзетеді?! Кірді сумен жуар, су былғанса немен жуар?! Бектің ісі бектік. Елдің ішін түзеу, сыртын күзету, қисығын түзету. Бектің кішісі де үлкені де кішік келер. Ел басқарған бекке кісілік пен

кішіктік жарасар. Ел кісілікті қадірлейді, кішілікті қабылдайды. Бектің татқаны ащы, мінгені күйік, көргені дозақ, кешкені мұң» /1, 200/. Осы сияқты пікірілері өте көп кездеседі. Бектің ақылы мен даналығын дәріптейді:

«Ақылды сөз-асыл сөз, інжу-маржан секілді,

Ақылды ердің сөзін ұқ, оңға бұрып бетінді.

Қылша мойның талшадай, дағарадай басың бар,

Соған бола ақылды ер, дана екен деп бас ұрмас!» /1, 201/

Ойшыл билеушілерді әділдік нормаларын сақтауға шақыра отырып, оларға моральды әсер етуге ұмтылады. Әділетті билеуші бейнесін жасуға тырысады, алайда оның бұл ізденістері қайырымды қоғам туралы ойларымен ұғындырылып, қоғамдық тәртіпті жақсарту туралы утопиялық пайыммен аяқталады. Жүсіптің бұл идеялары Фарабидің заң мен тәртіптің салтанат құруына жұмылдыратын әкімі бар үлгілі қоғам ұйымдастыру принципінен үндес. «Бегі қандай заңды түзсе, қандай әділетті сіңірсе, жұрты сол жолдан шықпайды. Бек мейрімді болар. Мейірімге жылынған ел мейірлі, мейірленген қызметке бейілді. Елді басқарып бұратын да, бек, саясатты құратын да бек. Бек қаруы екі нәрсе, бірі - қаруы, екіншісі - әділ заңы. Еліне әділ заң жасап берсін, жасақ, сарбаздар қолына, ерлерге күміс таратсын. Әділ заңы бар елдің көңілі тасады, мейірі асады, күміс алған сарбаздардың күші асады. Әділ заңын бермесе, қорғаусыз қалса, ондай елдің іші қырқысқа толар» /1, 201/.

Жүсіп Баласағұнның әлеуметтік ілімі белгілі бір дәрежеде өзі шыққан таптың мүддесін қорғайды. Әрине ол үстем тап өкілі, поэмада әдемі өмірді насихаттау, мемлекеттің кемелділігіне қол жеткізу, сәттіліктің келуі, елдің гүлденуі, билеушілер даналығы сияқты қарапайым қоғам өкілдерінің санасына алыстау ұғымдар Жүсіп пайымында еркін, кең құлаш жайған. Мысалы қоғамдағы адамдардың материалды жетістіктері әдемі суреттеледі. Сол қоғам мүшелерінің бақытқа ұмтылуы да ойшылды бей-жай

қалдырмайды. Ойшыл бақытқа жетудің әртүрлі жолдарын қарастыра отырып, соның ішінде адамның кемел мінез-құлқының маңыздылығын баса айтады. Адамның бақыты қайырымдылық, шыншылдық, ізгілік сияқты әрекетпен де айқындалады. Бақыт ұғымы құбылмалы:

Құтқа сенбе: келсе кетіп қалады!

Баққа сенбе: береді һәм алады!

Баянды боп тұрса баста тұрақты

Ең асыл зат құт болар-ау, қымбаттым! /1, 153/. Оның мағынасын жіктейтін болсақ Жүсіп мәтіндерінде бақыт тек өзінің емес сонымен қатар өзге де сезімдер мәнімен сәйкестендіріліп түсіндіріледі. Бақыт әр адамның армандайтын қиялы. Соған жету мақсатында әрбір ойын, қиялын жүзеге асыруға тырысады. Ол адам рухының ең жоғары дәрежелі жетістігі. Бақытқа қарама-қарсы бақытсыздық ұғымы тағы бар. Бақытсыздық жаман бір қылықтар үшін берілген жаза, қате жасалынған әрекеттерге қайтарым ретінде жүреді. Сондықтан да ойшыл ілімінде бақытпен қоса бақытсыздық ұғымы қатар зерделенген. Бақыт - әдемі өмір, ал бақытсыздық өмірді қиындататын сәттер. «Құтты кісі өзін-өзі сақтасын. Жаманаттың маңайын да баспасын. Өзің таза, тұзу жолмен жүрсеңіз, Бақытыңның бағы сонда білсеңіз!:

Мықтап ұста баяны жоқ бағыңды,
Ұстамасаң, жоғалтарсың барыңды!» /1, 155/.

Адамзат жетістігінің биік шыңы – білімде дегенді ойшыл үнемі айтып отырады. Білім дегеніміз қайырымдылық. Білімді адам ақылды адам, күнә жасаудан аулақ жүреді. Ол үлгілі тұлға мен кемел қоғам орнатудың маңызды факторы. Тек білімді адам ғана кемелдікке қол жеткізе алады. Зиялылық дәуірдің мінез-құлықтық табиғатын реттестіреді. «Білім қадірін біліктілер біледі. Гаухардың қадірін оны өңдеп, зерлейтін зергерлер білер. Адамның қадірін ақылды ұғар. Білімді жанға тіл қату үшін де ес керек. Есті жан біліктіге сөйлеуге де именер, кешірім өтініп, басына иіп кішілік күйге енер. Кішілікке кішілік бар. Есті сөзді есер алмас, есті алар» /1, 91/:

Білім берді: адам бұл күндері [шырқау] биікке көтерілді.

Ақыл берді: осының арқасында [шешілмейтін] түйін шешілді.

Құдай кімге ақыл, ой.білім-берсе, Мың сан ізгілікке қол созады.

Білімді биік, ақылды ұлық деп есепте.

Бұл екеуі [алланың] таңдаулы құлдарын [асқар) биікке шығарады /2, 102/.

Егер кімде-кім бақытты болам десе білімге ден қойып, соның көмегі арқылы табиғаттың барлық күштерін өзіне бағындырады. Ондай адам үшін білім дегеніміз- қайырымды іс-әрекет. Білімді адам ғана асқақ, оның аты мәңгілік:

Білім ал. Өзіңе төрден орын дайында!
Білім алсаң, жаның [кеуденде] берік сақталады.

Білімсіз кеудең мен тілің неге жарайды?
Біліммен [таза] су сияқты барша [халықтың қадесіне] жара!

Қанша білсең тағы біл, ізден!
Білімді [кісі], көрмейсің бе, қалаған тілегіне жетеді.

Бұл [аз] біліміңмен өз басың қалтырап тұр.
Білгісі келмейтін көңіліңді өзіңнен жырақтат.

Білім ал. Кісі бол. Өзіңді жоғары көтер.
Яки мал атан да, адамдардан іргенді аулақ сал /2, 112/.

Билеушілерге қатысты осындай ойлары бар Жүсіп, «байлық» ұғымына да ерекше мән беріп отырады. Байлықты ол материалды және рухани деп екіге бөледі. Оның ойынша нағыз байлық – жан тазалығы, өйткені рухың таза болса сен аспандай бересің. Материалды жетістіктер, байлыққа құмарлық тұлғаның мінез-құлықтық ыдырауына алғы шарттылықтар туғызады. Сондықтан да опасыз өткінші ғұмырда байлық қумай, білімге ұмтылыңдар деп үндейді. Сонда ғана әлеуметтік әділетсіздіктен құтыламыз. Бұл турасында Жүсіптің пікіріне пікір қосқан А.Егеубаев былай дейді: «Адам баласын бір Алла жаратты. Естісі бар, есері, ессізі бар, ұлық-кіші бәрі ішінде. Бай-шығай, аңқау, надан, залым мен аяр, ғалым, ақылды мен ақымақ, не жоқ дейсің, адам аласы ішінде, Адамның аласын кім таныр... Соларды алаламай, бөлектемей, бірдей көріп билік құратын жан иесі бек...

Алла кімді бекке лайықтаса, соған ақыл, жүрек, қанат бітіреді. ...Білім, ес береді» /1, 177-178/. Жалпы Жүсіп Баласағұнның ойынша білім мен ғылым адамды қанттандырады, адам мен қоғамның қалыпты кемеліне келуіне жағдай жасайды. Ойшылдың мінез-құлықтық дидактикасы барлық адамзат баласына өзінің көп әсерін тигізді. Оның ілімі тек түркі жұртына емес, бүкіл Шығыс халықтарына үлгі-өнеге. Сөз соңында А.Егеубаевтың тілімен айтсақ «бүгінгі мақсат бір ғана «Құтты білік» дастаны жеткен ықылым дәуірдің бірді екілі шындығына, жарым жарты елесіне дем

салып, рухын бойымызға жақындату» /1, 302/.

1. А.Егеубаев. Жүсіп Баласағұн. Алматы «Орда» 2005. -311 б.
2. Ежелгі Дәуір әдебиеті. Алматы «Ана тілі», 1991. -280 б.

Задача данной статьи показать сущность и своеобразие проблемы политики Юсуфа Баласагуни на основе всего его наследия в контексте целостного мировоззрения.

The article examines problems intellect of the J.Balasauni the examples are given and general word-view is revealed in this context.

О.Қадыров

АРАБ-ИЗРАИЛЬ ҚАҚТЫҒЫСЫНЫҢ ПАЛЕСТИНА ҚОҒАМЫ МЕН ХАЛЫҚ ӨМІРІНДЕГІ САЛДАРЛАРЫ

Батыс зерттеушілері араб-израиль қақтығысының салдарынан Палестинадағы араб халқының басына түскен зардаптар Израиль мемлекетінің 1948 ж. мамырдың 14-нен 15-не қараған күні еврей халқының сол кездегі саяси лидері Давид Бенгурионның тәуелсіздік декларациясын оқып, Израиль мемлекетінің құрылғанын жариялауынан кейін басталды деп санайды /1/. Алайда, Израиль мемлекеті өзінің тәуелсіздігін жарияламай тұрған кезде де террорлық әрекеттерімен араб тұрғындарын қыспалап келді.

Палестинада Ұлыбритания мандаты уақытында еврейлік «Иргун Цвай Леуми» және «Хагана» деген екі қарулы террорлық ұйым өз қылмыстық әрекеттерін британдық әскерлерге, сондай-ақ араб тұрғындарына да қарсы жүргізді. Д. Бенгурион: «еврейлер түбінде арабтармен соғысуға мәжбүр болады», - деді. Дегенмен 1948 жылы алғаш араб-израиль соғысынан кейін, ресми деректерге сүйенсек 900 мың палестиндік өз мекендерін тастап басқа елдерге босқындар ретінде қоныс аударуға мәжбүр болды. Аталған соғыс нәтижесінде Израиль 11,1 мың км² Палестина территориясының 6,7 мың км² бөлігін иеленді /2/.

1950 жылғы маусым айындағы БҰҰ-ның мәліметтері бойынша палестиналық арабтардың 1350-нан 960 мыңы босқындарға айналды. Босқындардың көбісі Израильмен шекаралас Иорданияда, Иордан өзенінің батыс жағалауында 425 мың, Газа аумағында 225 мың, Ливанда 130 мың, Сирияда 85 мың, 80 мыңнан аса адам Иордан өзенінің шығыс жағалауында тұрақтанды /3/.

Босқындардың басым көпшілігінің жағдайы аса ауыр болды. Олар өз үйлерін, жерлерін, мүліктерін тастап, өздері панасыз, мал-мүліксіз, өмір сүруге қажетті керек-жарақсыз қалды. Босқындарды қабылдаған мемлекеттердің экономикасы жүз мың баланың тұтынуына қажет керек-жарақпен қамтамасыз етуге шамасы болмады.

Айталық, 60 жылдардың басында лагерь тұрғынына бір күнге берілетін азық-түліктің бағасы 7 америка центінен аспаған. БАПОР баспанамен палестиналық босқындардың 39,7 пайызын ғана қамтамасыз еткен. Босқындардың басқа елдерге қоныс аударуы өсті, лагерьдегі тұрғындардың санының табиғи көбеюі жылына 3,2 пайызды құраған, сондай-ақ Израильден қоныс аударған арабтардың саны көбейген /4/.